प्रकरण ३ रे

श्री.ना.भा. कानिटकर यांच्या नाटकांचा विषय व आशय दृष्ट्या चिकित्सक अभ्यास.

प्रस्तावना

"इ.स. १८७५ ते १९०० हा महाराष्ट्रजीवनातील एक प्रकारे सुधारणावादाच्या प्रतिक्रियेचा काळ असे म्हटले जाते, या काळात येथील पांढरपेशा वर्गाची भरभराट, उत्कर्ष झाला. नाट्यविकास त्यांच्या सर्वोच्चावर हा काळ होता. इंग्रजी अंमलामुळे एका वेगळ्या संस्कृतीशी एतद्देशी-यांचा संबंध आला, इंग्रजी शिक्षण व संस्कृतीमुळे एक नवी विचारसरणी निर्माण झाली राजकीय दृष्ट्या नैराश्य आले पण समाजात एक नवे चैतन्य आले, या काळात सामाजिक, राजकीय व धार्मिक वादविवाद उदय पावत होता. पाश्चात्यांचे आदर्श जोपासले गेले अशक्य बनल्याने स्पष्ट झाल्यामुळे आपल्या जुन्या परंपरांच्या मीमांसेला गती आली होती, नव्या इंग्रजी शिक्षणाने आपली जुनी संस्कृती पुन: उजळून दाखविणारा परंपराभिमान वाढू लागला होता. असे विरोधाभासात्मक वातावरण येथे निर्माण झाले होते.

टिळकयुगातील आंग्लविद्या शिकलेल्या पण परंपराभिमानी बुद्धिमंतांनी सुधारणापक्ष काही काळ दूर करून टाकला, त्यांनी आपली वादपटुता, आपले आधुनिक शास्त्राचे ज्ञान आणि देशाभिमानाच्या भावनेने ओतप्रोत उत्साह जुन्या परंपरा-शास्त्रीयतेच्या मदतीला आणला. त्यावेळी सामाजिक वादविवाद आगरकरांच्याद्वारे धार्मिक वादविवाद रानड्यांच्याद्वारे व राजकीय वादविवाद टिळकांच्याद्वारे व्यक्त होत होता.

या विचारांच्या उद्गार-उद्योगाने वातावरण भारले होते, त्यातच्या व्यापक विरोध - आरडाओरड आणि कुचेष्टेने परिपूर्ण असे केसरीतील लेख जनमनाची पकड घेत होते, उदा० ११ ऑगस्ट १८९० च्या केसरी मध्ये मलबारी शेटजींच्या उद्योगाविषयी लिहिलेले आढळते, "यंदा गुरुत्वाने आमच्या हिंदुसमाजाच्या कुटुंब व्यवस्थेत बदल करण्याचे ठरले...
....

आता याच्या काम वास्तविक आमचे राहिले, लोकमताचा जोर वाढविणे व नंतर सरकारशी भांडून हा कायदा होऊ न देणे यावर माघून घेणे हे आमचे काम. समाजाची स्थिति बदलण्या आली का नाही हे आम्ही आम्हीच पाहिले पाहिजे...............
असे अनेक मलबारी शेटजींनी जरून देखील चालू ठेवली ते आम्हांस गैर दिसते......

या लेखामध्ये तत्कालीन वादविषय ठरलेल्या कौन्सिलच्या कायद्याविषयी मराठी प्रकट झालेली दिसते तरी सूर "संमतिवयाचे नाटक" यात उमटला आहे. तसेच २७ मार्च १८८७, ४ ऑक्टो० १८८७, ११ ऑक्टो० १८८७ व २५ ऑक्टो० १८८७ अशा चार अग्रलेखांमधून लोकमान्यांनी स्त्रीशिक्षण धोरणावर प्रहार केले आहेत त्यांचा प्रतिध्वनी "शारदा नाटके" त उमटला आहे. वरील चार लेख मोठे आहेत पण पुढील प्रकरण त्यांच्या विचारांचे प्रतिबिंब ठरू शकेल, "आमच्या स्त्रियांना शिक्षण द्यायचे ते स्वतंत्र धंदा करिता यावा म्हणून नव्हे, तर संसारात जी त्यांची कर्तव्ये आहेत तीच त्यांनी चांगली करता यावी याकरिता.......
"उदात्त आपल्या धर्माचा व कुटुंबाचा अभिमान नाही असे पण लिहिता वाचता येणाऱ्या स्त्रिया आजमितीस पाहिजे आहेत"

या काळातील प्रतिभावंतांचे लक्ष केंद्र होते "कवी" कारण वेगाने बदलत चाललेल्या समाजात पुन: "आर्यत्वा"कडे वळविण्याचा यांचा मनसुबा होता. पण परिवर्तनाच्या कारणांमुळे समाजाच्या आर्थिक, धार्मिक, राजकीय क्षेत्रांवर नियंत्रण ठेवता येत नव्हते. मग निदान कौटुंबिक परिवारात तरी आपल्या जुन्या आदर्शांना सुरक्षित ठेवण्याच्या धडपडीतून प्रतिभावंतांनी हे प्रयत्न केले.

या काळात सनातनी-सुधारक यांच्यातील विरोध पराकोटीला गेला होता. एक प्रागतिक - रूढिवादी असा वादही माजला होता. सुधारणावादी समाजसुधारणेचे काम करीत होते. तर सनातनी त्यांचे सुधारणाविरोधकाचे काम करीत होते. या संघर्षाचे पडसाद त्या वेळच्या नाटक कादंबऱ्यांच्या विशिष्ट वाङ्मयकृतींमधून उमटलेले आढळतात. त्या काळातील कथा-कादंबऱ्या पाहिल्या तरी ही बाब सर्व विविध बाजूंनी दिसते.

त्यांच्या "काळ" मध्ये ही स्त्रियांचे शिक्षण, पुरुषांचे उच्चशिक्षण, व बालविवाह, विधवा विवाह, पुनर्विवाह व इ. विषय आले आहेत. उदा. मोर सन.एन.को. "भावी प्रमाद," "धर्मोत्सव."

एवढेच नव्हे तर तत्कालीन नियतकालिकांतून ही स्त्रीशिक्षण, स्त्रियांचे सद्गुण, मुलींचे लग्न, मातृशिक्षण व इ. समाजातील विविध प्रश्नांच्या विषयांवर उलटसुलट चर्चा करणारे लेख आलेले आढळतात. उदा. विविध ज्ञान विस्तार च्या सन १८७४ च्या अंकात "विद्याकृती" या लेखात स्त्रियांच्या शिक्षणावर टीका आढळते. "शाळेत शिकवून रोजीरोटी बायकी करता येऊ लागली काय ?. या विचारसरणीतून सामाजिक बायकी करता

कशाला वेड लागले काय ? देशामध्ये मेंढी शिकविणे, वैभव उत्पन्न करणे याचे ऐवजी या विद्येपासून सामर्थ्य आले काय ?" असे प्रश्न विचारले आहेत व या आंग्लविद्याभ्यासामुळे तरुणांचे देश सुधारणेची ४०-४५ वर्षे व्यर्थ गेल्याचे मत मांडले आहे.

याच निबंधमालेच्या पुढे १८७४ च्या अंकात चंद्र प्रभाकर कर्त्यांनी "न स्त्री दूष्यति जारेण" या स्मृतिवचनांचा जो अर्थ लावला होता त्याच्या सबब वर्षाच्या अनुभवाने "स्त्री" च्या आवश्यक गुणावगुणांविषयी चर्चा केलेली दिसते, ऑक्टो. १८७४ च्या अंकात मुलींचे लग्न" व चतुर्गुणी स्त्री" हे लेख आहेत. त्यात मुळी मुलीने गृहकृत्य दक्ष, विनयशील, लज्जायुक्त आणि पतीच्या आधीन रहावे, अलंकाराकडे दुर्लक्ष करून विद्यासंपादन करू नये इ. विचार प्रकटले आहेत.

याच प्रकारचे विचार बहुश अनुकूल असलेले आणखीन लेख आपल्याला ते असे जून १८९७, फेब्रु.१८७१, मार्च १८९८ इ.इ.

अशाप्रकारे सामाजिक प्रबोधनाच्या संबंधात संपूर्ण काळात सुधारक विरुद्ध सनातनी हा संघर्ष सुरू होता. त्या चळवळीचे प्रतिबिंब इतर वाङ्मय प्रकारांबरोबरच नाटकांतही उमटले कारण नाटक हे लोकरंजनाबरोबरच लोकप्रबोधन करण्याचे प्रभावी साधन असते, ते तत्कालीन लोकांच्या विचार-भावनांना आवाहन करू शकते, म्हणूनच टिळकयुगामध्ये लोकमान्यांनी, राजकीय स्वातंत्र्याला प्राधान्य दिल्यामुळे, स्त्रीविषयक सुधारणांबद्दल, भारतीय परंपराप्रिय असणारा समाज कमालीचा सुधारणाविन्मुख झाला. त्याचे प्रतिबिंब श्री. ना.का. वानिककरांच्या सामाजिक नाटकात कसे आढळते ते पाहू या.-

डॉ. ना. बा. कानिटकरांनी इ.स. १८८० ते १८९७ पर्यंत १२ नाटके लिहीली त्यांचे तीन भाग पडतात-

१) ऐतिहासिक -- ज्यांना आपण इतिहासावर आधारित अशी पुढील नाटके - शिवाजी नाटक (१८८९), बाजीराव मस्तानी (१८९१) बाजी देशपांडे (१८९४) यांशिवाय तीन अपूर्ण नाटके व तत्कालीन घटनेवर - आधारीत मल्हारराव महाराज नाटक (१८७५)

२) सामाजिक नाटके-- तरुणीशिक्षण नाटिका (१८८६) संमतिवयाचे नाटक (१८९२) व भावी सुधारणाप्रदीप (अप्रसिद्ध)- ((१८९२) न्याय विजय (१९८९)

३) आधारित -- रसिकमोहन रत्नाकर (रोमिओ ज्युलिएटच्या आधारे) (१८८२), प्रतापराव [illegible] (केनिलवर्थच्या आधारे १८८३).

अशा प्रकारे नाटके लिहिणारे नारायण बापूजी कानिटकर हे १८८० ते १९१७ या कालातील मराठी नाटकाचे सक्षम प्रतिनिधी होते, त्यांची दृष्टी चौफेर होती, वेगवेगळ्या अंगाने जे जे सकस उचलणारे प्रसंग त्यांच्या वाचनात आले त्यांना त्यांनी नाटकात गोवण्याचा प्रयत्न केला. ऐतिहासिक नाटके लिहून आपल्या महाराष्ट्राची, उज्ज्वल-इतिहासाची त्यांनी लोकांना आठवण करुन दिली तर सामाजिक नाटके लिहून तत्कालीन समाजस्थितीचे सामाजिक [illegible], सामाजिक समस्यांचे चित्रण व केले पण ते विकास प्रक्रियेच्या दृष्टीकोनातून केलेले आढळते तरीही त्यांच्या नाटकांनी त्यावेळी काळ गाजवून सोडला आणि सुधारणेलाही एक इष्ट दिशा लाभली हे त्यांचे श्रेय मान्यच पाहिजेल.

म्हणून त्यांच्या नाटकांची आपण ऐतिहासिकता पाहू या- प्रथम मल्हारराव महाराज या नाटकाचे ऐतिहासिकत्व पाहू या --

-: नाटककाराची भूमिका :-

नाटकाच्या प्रस्तावनेवरून लक्षात येते की नाटककाराचे हे पहिलेच नाटक आहे. हे आपल्या नाटकांत " अशा प्रकारचे हे नाटक महाराष्ट्र भाषेत नाहीत" म्हणतात पण इ.स. १८६१ मध्ये विनायक जनार्दन कीर्तने यांनी "थोरले माधवराव पेशवे" हे ऐतिहासिक नाटक लिहिले होते. तेव्हा "मल्हारराव महाराज" हे काही पहिले ऐतिहासिक नाटक म्हणता येणार नाही आणि ते ऐतिहासिक ही नाही, इतिहासातील कथांवर आधारीत नाही मात्र नाटककर्त्यांच्या काळात घडलेल्या सत्यघटनेवर आधारीत असे हे नाटक आहे, ते काही ख-या अर्थाने ऐतिहासिक नाही, नाटककाराने आपला उद्देश स्पष्ट शब्दात प्रकट केला आहे की "लोकांस देशात घडणा-या गोष्टी चिरकाल राहण्यासाठी नाटकरूपाने लिहून ठेवावयास म्हणून हे नाटक लिहिले आहे".

या नाटकाच्या नायकाच्या दोन राण्या आहेत. नाटककाराने ए र ज्यांपैकी "म्हाळसाबाई" ही मोठी विचारी, पोक्त, सज्जन वागणारी आहे. ती इंग्रजांची मदत सल्ला देत असते पण परंपरेनुसार कारभारी विचार कानाआड करून मल्हारराव आपणाविरुद्ध कट ओढवून घेतात. ओंगळ सर्वसामान्यांची मनोवृत्तीची कारभारी मंडळी स्वतःबद्दल करी बेफिकीर असते त्यांचे चित्रण दामोदर, नानाजी, ज्ञानोबादादा इ. च्या चित्रणातून केले आहे.

वास्तविक मल्हारराव महाराज हे लोकविलासप्रिय मित्र होते त्यांचा दृष्टीकोनाची क्रूरपणाचाही होता. त्यांनी सर्वसामान्यांची मनोवृत्ती कारभा-यांचा त्यांच्यावर मोठा प्रभाव होता आणि वडीलांनी भिल्लांच्या राजेशाहीने त्यांच्या क्रूरपणावर भार केली

समाजपरिवर्तनाचा विचार ते येथू शकले नाहीत कारण राज्यात सुधारणा करायच्या म्हणजे स्वतःचे वैभव न वाढविता रयतेच्या कल्याणासाठी झीज सोसावी. हे त्यांना मानवले नाही, "रयतेचे काहीही होवो, आपला खजिना भरला म्हणजे बस्स" ही दृष्टी म्हणजे सरंजामशाही व राजेशाहीचा मोठा दोष नाटककाराने यावर प्रकाश टाकला आहे.

हे नाटक इतिहासास अनुकूल असल्यामुळे याच सत्याला बाधा न आणता नाट्यधर्मियतेने कल्पकतेची मदत घेतली आहे. आणि हे उचित आहे कारण अनेक अलिकडील ऐतिहासिक नाटके ही अशीच असतात. उदा. "रायगडाला जेव्हा जाग येते" या वसंत कानेटकरांच्या नाटकात शिवाजी महाराजांच्या जीवनातील प्रसंग आहे. संभाजीराजांच्या मुळे महाराजांपुढे प्रश्न उभे राहिले हा इतिहास आहे पण महाराजांच्या पितृमनाचे सखोल दर्शन घडविण्यात मात्र नाटककाराची कल्पकता प्रत्ययास येते. हे घडणे स्वाभाविक कलाकृतीला आवश्यक. त्याचा उपयोग अन्य ऐतिहासिक नाटकात ही केलेला दिसतो. उदा. जिथे गवताला भाले फुटतात, इतकेच मराठीतील सर्व प्रथम हे स्वतंत्र ऐतिहासिक नाटक, "थोरले माधवराव पेशवे" हे ही याला अपवाद नाही, कारण कल्पना शिवाय ऐतिहासिक नाटक लिहीले तर तो केवळ इतिहास होईल. याची जाणीव श्री.वि.ज. कीर्तने यांनाही होती. याचा प्रत्यय प्रस्तुत नाटक व त्याची प्रस्तावना वाचून येते.

मल्हारराव महाराज नाटक - १८७५

प्रस्तावना- नाटकाच्या आरंभीची प्रस्तावना फार उपयुक्त ठरणारी आहे. तीमध्ये लेखकाने नाटकाच्या लेखनातील तत्कालीन प्रवृत्तीचे विवेचन केले आहे. नाटकाचे कार्य कोणते, नाटक काय करते याचा प्रकाश टाकला आहे.

त्यांच्यामते, "हल्लीकडे एक आपल्या महाराष्ट्र भाषेत कल्पित कादंबऱ्या व नाटके बरीच दृष्टीस पडतात. परंतु त्या सर्वांचे बहुत करून शेक्सपियर व अनुकरण की वारंवार दृष्टोत्पत्तीस येतात नाटके की दृष्टीस पडतात ती भाषांतरे शेक्सपियरादि महाकवींनी केलेल्या इतिहासास अनुसरून जरी काही नाटके लिहून ठेविली आहेत, तसा प्रकारचे एखादे नाटक अद्याप आपल्या महाराष्ट्र भाषेत आढळले नाही असे म्हटले असता चालेल व असा प्रकारची नाटके आपली ही आपल्या देशाची स्थितीवरून पाहिजे असा अवश्य आहे. नाटक हे या जगातील व्यवहारांचे चित्र आहे. जगात घडणाऱ्या गोष्टी नाटकरूपाने लिहून ठेविल्या असता त्या चिरकाल राहतात व त्या प्रत्येकास जाणण्या [illegible] उपयोगी पडतात. एका नाटकांतील देशाचा इतिहास लिहिणाऱ्यास मोठे साह्य होते." (पृ.१) आणि म्हणूनच लेखकांनी तत्कालीन बडोदा संस्थानचे मल्हारराव गायकवाड यांच्या कारकिर्दीत घडलेल्या विषप्रयोग प्रकरणाची ही [illegible] घटना घेऊन हे नाटक लिहिले.

हे ऐतिहासिक देखोवेखी वर्तमानपत्रातून आलेल्या आणि स्वतः ऐकून व शहर फिरत गेलेल्या माहितीवरून रचले आहे. म्हणजे हे नाटक ऐतिहासिक म्हणजे लेखकाच्या काळात घडून आलेल्या इतिहासाला अनुसरून लिहिलेले आहे आणि त्यामुळे वाचकी असे घडले खरी व विश्वसनीय समजावा

निर्णय लेखकाने दिला आहे. या सकल पायी गणाचा ऐतिहासिक येथली राजकीय नाटकात केली पाहिजे, या नाटकाच्या लेखनामागील उद्देश त्यांनी स्पष्ट केला आहे. की— "एखादा राजा अविचारी, भोळा व हलक्या कानांचा असून त्याच्या भोवती स्वार्थसाधू खुशामतखोर देणारे लोक असतील आणि आप्तस्वकीय व दुर्जनांचे असले तर राज्यावर वारंवार कशी घोर संकटे येऊन त्याचा शेवटी काय परिणाम होतो हे दाखविले (प्रस्तावना पृ.१)

लेखकांनी शेवटी विद्वज्जनांना आवाहन केले आहे की "ह्या प्रकारचे नाटक महाराष्ट्र भाषेत पहिलेच असल्या कारणाने व नाटकाचे हे पहिलेच असल्याने त्यात काही न्यूनाधिक्ये राहिली असतील तर सुधारावीत."

क उपोद्घात

लेखकांनी आपल्या नाटकाचे कथानक तीन अंकांच्या कालखंड रचनेत मांडले आहे. कथेच्या शेवटी, राजे श्री [illegible] सचिन्त्य [illegible] [illegible] वाचक स्वर्गीय आनंदात [illegible] चला घरी दिला आहे.

मल्हारराव महाराज हे कलोदर मेघा [illegible] मर्जी राखून आपला राज्यकारभार करीत होते, त्यांच्या पदरी जी मंडळी होती ती मध्ये प्रमुख म्हणजे हीराजी दामोदरपंत, नानाजी विठ्ठल, लक्ष्मणजी सेनापती वगैरे व लोक स्वतःच्या तुंबड्या भरण्यात गुंग राहून उद्योग करतात. दामोदर पंत महाराजांच्या मर्जीने वागतो. महाराज दुःस्वप्नामुळे अस्वस्थ असतात. दरबारी मंडळींना ते आपली अवस्था सांगतात. तेव्हा या अस्वस्थतेचे कारण दा. पंतांच्या मते " महाराजांचे कोणावर नाही मन" (अंक १ला पृ. १ला) सू.१) अर्थात महाराजांना हे बोलणे आवडत नाही. ते पंतांना रागावतात या निमित्ताने " काय मी व काय माझी मुलगी "

आणि त्यांची निर्भयता वाढते. म्हणजे महाराजांना आपल्या पदरच्या मंडळींचा [illegible] माहित होता. पण [illegible] [illegible] [illegible] उघड, त्यांनी लोकांना [illegible] केले. [illegible] त्यांचे [illegible]

महाराजांना [illegible] दिसतात अनिष्ट चिन्हे होतात. त्यांना [illegible] [illegible] [illegible] असते आणि काळ रात्रीच एक भक्त [illegible] [illegible] असते की. [illegible] [illegible] [illegible] महाराज त्यांच्या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पवार [illegible] [illegible] [illegible] त्यांच्या [illegible] [illegible] त्यांना त्या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पण [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] म्हणतात. "[illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]." [illegible] [illegible] [illegible] होतात [illegible] [illegible] या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]." ([illegible]) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] त्यांची [illegible] [illegible] महाराज [illegible] - [illegible] [illegible]

[illegible], या [illegible] महाराजांचे [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]." ([illegible]) हे [illegible] आहे, हे महाराज [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] न [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] त्यांचे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पुन्हा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] की हे [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] विचार न [illegible], [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] विचार [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] आणि [illegible], [illegible] [illegible] या [illegible] [illegible] [illegible]

उथळपणा, अस्वस्थता, दुखरी चिंता या प्रकारे प्रकटलेली ही मनाची दुर्बलता, त्यातून मग प्रसंग विकट आला की गांगरणे, कचदाटणे आणि असे रडणे पुरुषाला न शोभणारी वर्तणूक असते.

महाराजांची पत्नी लक्ष्मीबाई. त्यांची पतीभक्ती अवर्णनीय आहे. महाराजांना महालात येण्यास उशीर झाला तर त्यांचा जीव वेडापिसा होतो, त्यांच्या महालात आल्यावर महाराजांना त्यांच्या प्रेमळ वागण्याने व लहानग्या बाळांच्या वात्सल्याने अवर्णनीय अवीट समाधान लाभते.

दुसरी पत्नी राणी म्हाळसाबाई ह्यांना मानापानाची अक्कल पडलेली असते. महाराज त्यांच्या महालात असताना दामोदरपंतादि मंडळींबद्दल म्हणतात. "जिवास जीव देणारी त्यांच्यासारखी मंडळी जगात नसेल. रात्रंदिवस हे माझ्या हितास, मनापासून झटतात" तेव्हा म्हाळसाबाई महाराजांचा गैरसमज दूर करण्याचा आटोकाट प्रयत्न करतात. "हे तर फक्त पक्ष व पक्षाचे पाठीस लाग असे म्हणणाऱ्यांपैकी आहेत." आपली झोळी भरली म्हणजे दुसऱ्याचे काही का होईना असा काळ हे लोक आहेत. (पृ.५८)" या मार्मिक बोलण्याकडे महाराजांनी लक्ष दिले असते तर पुढचा अनर्थ घडला नसता. म्हाळसाबाई महाराजांच्या हिताविषयी दक्ष असतात. त्यांना वाटते, "स्वभाव पडला भोळा, तेव्हा कोणी मेले आपल्या स्वार्थी भक्तीने सल्लामसलत देऊ लागले तर जपून वागावे म्हणून सांगावे" पृ.५९ आणि त्याच गोष्टी नेहमी सांगत आल्यात त्यांना महाराजांची पंचकुल्ली आवडत नाही कारण दामोदरादि कुत्र्या मंडळींच्या बोलण्या प्रमाणे

महाराज विचार करतात की नव्या मंडळींना लोकमान्यांविषयी अनीती-
बद्दल आदर कमी होतो, कार्यकर्त्यांची जास्त गरज नाही तसा गोष्टी
सांगितल्या जो विचार सांगतो ती आपला, तसा काय बोलले गेला
नेम नाही, (पृ. १०१-१ १०२) महाराजांच्या मते एक कुठी
तर राजा कुठी, ऐसा कुठला काय सांगायचा आहे" (पृ.१०)

महाराज तुम्ही मंडळीत उत्सव करतात तेव्हा त्यांचे बोलणे
'राजसत्ता नष्ट केली पाहिजे, त्यांचे कारभार नोकरशाही' हे त्यांचा
पक्ष. महाराजांनी त्यांचा राजाचे मुकुट ठेवले च पाहिजे असे
सांगितले की महाराजांना तेही पटले, तुम्ही मंडळीने सरकारच्या
धोरणांचा होणारा न देण्याचा विरोध करणारी त्यांना पटली आणि
तेव्हा महाराजांनी ने सांगितले 'सरकार- दरबारांच्या जीवावरच तर
आपले सर्व त्यांनी राजकारणी नाही आपल्या जीवावरची पाहिजे नाही
त्यांचे आमचे वेतन दिले पाहिजे की तुम्ही मंडळी कुठली नोकरशाही आहे.
तेव्हा महाराज म्हणतात. आपल्या या जुन्या विचारी पत्नीच्या
मनातील, जुन्या विचार पद्धती ने मागासून जातात व आपल्या
मनातील भय सोडून राजविचार की तुम्ही मंडळी यांना नवल आपल्या
आवाज ऐकू येईल. नव्या मंडळींना, पैशाच्या नियोजनाला त्या किंवा
नाही तर ते तुझे लोक महाराजांना सहकार्य न करण्याची, आपण जरी
करणारी धमकी देतात, महाराज या लोकांच्या कार्यावरती
असतात. नव्या मंडळींच्या कुरापती, त्यांचे आधुनिक विचार,
परिवर्तनाचे वेड महाराजांच्या ने पेलवत नाहीत.

समाज परिवर्तन व्हावे असे किंवा राज्यकारभारात परिवर्तन व्हावे असे जर त्यासाठी प्रमुख ब्राह्मणांच्या हाती पद [illegible] सर्व ते आहेत लोकशाही स्वरूप असावी लागते प्रस्थापित ब्राह्मणांच्या हाती असली सोडून देण्याची वृत्ती नाही. त्यांना स्वतःचे मुख्य पुरोहित-पद महत्त्वाचे वाटले आणि ब्राह्मणांचे हे धार्मिक तोडून नव्या मार्गाने जाण्याचा अधिकार. महाराजांनी हेच ठोस होते. नव्या कुलकर्ण्यांची मंडळींच्या [illegible] अर्जांना नव्या योजना हे मान्य करीत पण त्यांच्या आश्रयाखाली, लोकप्रिय, मंडळींनी या नव्या योजनांमुळे आपल्या स्वार्थाला धक्का लागेल असे वाटल्यामुळे [illegible] महाराजांना नव्या कुलकर्ण्यांनी [illegible] परिवर्तनाचा विचार हे समजून घेऊ शकले नाहीत.

शेवटी महाराज या नव्या मंडळींना आपल्या दरबारातून स्थान देतात. त्यांच्या मंडळींवर पूर्ण विश्वास टाकतात. यातून दामोदरपंत [illegible] ब्राह्मणांच्या मायावर नव्या [illegible] यातल्या ब्राह्मणांशी नाते असलेला पण [illegible] ही ब्राह्मण अधिकारात [illegible] महाराजांच्या [illegible] असतात. त्यांची [illegible] या बाजूंमुळे आपल्या [illegible] पूर्णतः लागू होत आहे.

काही काळ नव्या विचारांच्या [illegible] मुळे [illegible] कार्यात [illegible] नाहीत. तेव्हा [illegible] नानाजी व [illegible] यांच्या [illegible] पुढील [illegible] "भी [illegible] आहे

आहे॰ ब्राह्मणाचा बच्चा आहे, पाहून घेईन कधी तरी ते॰ [illegible]
([illegible] [illegible] प्रकरण पृ॰ १०)

[illegible] मंडळींना [illegible] हे [illegible] [illegible] करतात॰ व [illegible] होतात॰ व पुढे [illegible] [illegible] [illegible] एक [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] असते॰ [illegible] काही दिवसात त्यांची प्रकृती ठीक नाही [illegible] [illegible] दुखेन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]॰ [illegible] दिवसात राणीची झोप लागली नाही॰ [illegible] [illegible] तर [illegible] [illegible] [illegible] लागत नाही त्यांना वाटले [illegible] [illegible] [illegible] असतील [illegible] 'भाकरी' [illegible] असतील, [illegible] करणारे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], पण एक दिवस [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ग्लास [illegible] [illegible]॰ राणीने हे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]॰ [illegible] [illegible] [illegible]॰ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] त्यांचे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], त्यास [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] हे विचार करतात॰ [illegible] [illegible] [illegible] पण या [illegible] [illegible] ? [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] त्यांना [illegible] [illegible]॰

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] डॉ॰ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]॰ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], त्यांना [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]॰ पोटात [illegible] [illegible] [illegible] लागत नाही॰ राणीची झोप लागत नाही॰ [illegible] [illegible] उपचार

करतात व त्यात आपल्या अति प्रिय व शोधनासाठी देऊन जातात.

फेयर कडे भाऊपुणेकर व बळवंतराव हे दोन गायकवाडी मध्ये कोठीस व रखवालदारांच्या बातमी देतात. विषप्रयोग संबंधीच्या तपशीलवार गोष्टी सांगतात. पुणेकर सांगतो "महाराज यशवंत अस्वस्थ, कोणा जवळ ही मताप्रमाणे वागत नाहीत, अधीन होईल आपले नुकसान करून " ब.रंग. ग्रं.१ले पृ.४१ तर बळवंतराव ह्या विषयाचे पिणाऱ्या राव, रुपयांची रास व नोकर असल्याची गुप्त बातमी पुरविती.

अशा प्रकारे गायकवाडीत अंदाधुंदी माजल्याची व विषप्रयोगाची गुप्त बातमी देणारी ही जोड गोळी म्हणजे बडोदा संस्थानातील कुऱ्हाडीचा दांडा गोतास काळ, स्वार्थासाठी परकीयांची हांजीहांजी करणाऱ्या अशा माणसांमुळे तर मराठ्यांच्या वस्तुंग पराक्रमाचे पतन झाले नि असु अशा लोकांमुळे तर तेजस्वी भारतीय राण्यांचा पराक्रम व्यर्थ गेला.

महाराजांना ही फेयरच्या विषप्रयोगाची बातमी कळल्यावर ते फार दुःखी होतात. "ज्या दुष्टाचा शासन लावून त्याचे पारिपत्य करीन तरच मी नावाचा मल्हारराव" अशी प्रतिज्ञा करतात. (ब रंगा ग्रं.१ पृ.४४) दादाभाई नवरोजीना घेऊन फेयर कडे एक दुसरा प्रदर्शनार्थ "बाद" पाठवितात व या नोकरांच्या कामात मदत करण्यास आपण तयार असल्याची कळवितात.

मेजर फायर व - रेसिडेन्सीत हे साहेबाला भेटतात आपली 'कमळा - कृष्णा आणि या कृष्णाबद्दलची प्रीत साहेबाजवळ व्यक्त करितात.

मायबापमंडळीतील नवी मंडळी - व दादाभाई ठोंट, काजी शहाबुद्दीन, बळवंतराव भीमा, कृष्णाजी वाडिया हे लोक महाराजांना इंग्रजांच्या कल्याणाच्या नवनव्या योजना कळवित आग्रहपूर्वक सांगत असतात. महाराजांना पैसा-अडका कसा घ्यावा याबद्दल नाही हे ताकीद करतात. म्हणतात - "तुम्ही सर्व आता प्रतिनिधीप्रमाणे वागत आहात" (सं.धारा प्र.१ पृ.५० काजर भाग). या प्रकारे राजाचे मुख्य कर्तव्य आपल्या रयतेचा हेतु लोटा नोकून येथील सुखी ठेवावे, बळवंतराव राज्यकारभाराकडे लक्ष देण्यास विनवितात, दादाभाई - सरदार-दरकदार यांचे हक्कासंबंधी व वेतनासंबंधी नोकर चाकरी करणारी व पदरच्या लोकांनी अर्जी करून टाकण्याची आठवण करून देतात. वाडियाजी व इंग्लंडच्या पार्लमेंटचे उदाहरण देतात की महाराणीच्या दरबारावर पार्लमेंटचा अंकुश असतो तसा येथेही आपणाशी जबाबदारी निश्चयाने बाणला पाहिजे.

अशाप्रकारे ही मंडळी महाराजांनी प्रजाकल्याण करावे, न्याय, सारा उत्तम प्रकारे वसूल करावा, प्रजेच्या हित, ग्राम, न्यायालय प्रस्थापित करावे, म्हणून सल्ला देतात. स्वतः कार्यासाठी झटतात. हेतु एक-

महाराजांची कोठीं फितुरी चौथाची हे काम असतांना महाराजांच्या कारभारी कोणी वाकडा वागला तर त्यांची जबर होतपर्यंत लोण्याची जबाबदारी फितुरीने दादाभाई केला. त्यांचा हेतू उदात्त असतो की हिंदुस्थानात ही काही दोन्हार राज्य राहिली आहेत. ती तरी हुकूम मानावयी मर्जी सांपडून कुराने रहावीत. याकरीता इथल संयुक्त राज्यासाठी महाराजांनी पूर्वापार गुलामगिरी थोडेसे कमी करावेत, परकला तुम्हा दिवाणजी, सेनापती इ. पर नियंत्रण ठेवावे राज्याचे काम सोईस्कर व्हावे दादाभाई दिवाण-पदावर राहणार होते नंतर ते आपल्या पूर्वीच्या कामात लागणार होते. त्यांना पदाचा मोह नव्हता.

यह आगळ्या वेळी महाराज भारावून जातात. त्यांना म्हणतात, "आता आमचा सर्व विश्वास तुम्हावर आहे" (खं. सरा पु. ११ पृ. ५१)

आणि राजवाड्याच्या बाजूस कुम्पांमंडळींची बैठक होते त्यात महाराज स्वतः बोलणे घेऊन म्हणतात, "काय करावे, तुम्ही म्हणता हे खरे वाटते ते म्हणतात तेही तेवढ्या बेळचे खरेच वाटते" (खं. १२, पु. १२ पृ.५४) नानाजी, दामोदरपंत हे महाराजांस आपला फायदा होईल पाहण्याचा त्यांची कामे न करण्याचा असे सरदार दरबाऱ्यांच्या राज्या कुटिलपणाचा आणि

महत्त्वाची गोष्ट - नव्या मंडळीस सुचवून देण्याचा सल्ला देतात महाराज त्यांना आश्वासन देतात की यापुढे ही गोष्ट करणे ही तुमच्या विचाराने करू.

अशा प्रकारे दामोदरपंतादि मंडळींचे विचार म्हणजे सत्याग्रहाचा उत्कृष्ट नमुना आहे तर महाराजांचे वा सत्याग्रहा- यांच्या प्रभावाखाली असणे म्हणजे राजेशाहीचा नमुना आहे. नाटककाराने सत्याग्रही व राजेशाही हे दोन वातावरणे आहेत सत्याग्रहींना मान्य नसलेल्या पुरातनत्वाशी निगडीत नसती त्यांची कृतीच्छाही स्वार्थी होती. म्हणूनच नाटकातील लोकशाही विचारांच्या दादाभाई, काली किंवा वाडिया व कृष्णारायाची लोकांना टिकू दिले गेले नाही तुमच्या कारभारी मंडळींनी महाराजांचे कान भरून नव्या कृष्णारायाची राज्यकारणातून काढून टाकले.

नानाजी हे वाक्य " भारी भीती स्वभाव व कृतीची भारीच चंचल आता एक व नंतर एक, हे यांचे नाही पण " (अंक१ प्रवेश (पृ.५७)) सर्व नाटकाचे सार यात आहे. मल्हारराव वर मनाचे ठाकीर असतो हा दामोदर यांच्या लोकशाही मंडळींचे आवडलेली सत्ताधारी राज कारण कराला वाकले आहे.

केवळ नानी माळेशी आत्मन त्यांच्या बागी येती नाही. जाहले हे दादाभाई छोट्या राज्यकारणात कामी सफल करतात.

केवळ नाना गायकवाडी करणी कुळचिता पेंच पाच अवळकारब्रम्हचार असे• दादाभाईशी रागद्वेष करी, भाऊ पुणेकर यांच्या कुलकर्णी- यांशी दोस्ती करी• गायकवाडीत अराजकता माजली आहे असा इंग्रजांना रिपोर्ट करी आणि तो पुरावे गोळा करीत राही• शेवटी तर त्याच्यावर विषप्रयोग झाला त्यात महाराजांचा हात होता असा आरोप ठेवून महाराजांना कैद केले आहे•

अर्थातच "गौराव काम" करणारे स्वदेशीय संस्थेच कुर माणसां• नर्मदाबाईंच्या व राजवाड्यातील अन्धीच्या काही मदत करतात ही मंडळी - रावजी• गजानन विठ्ठल, खान बहादूर अकबर अली, खान बहादूर अब्दुल अली, शिपाई हे लोक वरी अकस्मात आणून दाखला उभा करण्यास पुरावे गोळा करतात, महाराजांशी अमाप निष्ठा व्यक्त करतात रावसाहेब ठेवून अधिकारी आपला बंदोबस्त ठेवतात•

रावजी व नरसू यांना पकडून रावसाहेबांनी राजवाड्यातील माफीचे सर्टिफिकेट घेतले आहे• कर्नल फेअरने आमिष दाखवून त्यांच्या तोंडून "मवाली सिंह मी ही टाकले" असे साक्षीदाराची बहादुरी केली• त्यात रावजी मात्र, यावेळी आणि खुद्द महाराजांचे ही नाव गोवली•

पुढे नरसू बाबून काळीज्याच्या हैयात फायनावळकरांशी पाहुणे दाखविले त्याला माफी मिळेल असे वाटले• त्याच्यावर खटला होणार, शिक्षा होणार असे स्पष्ट सांगितले पण डिपार्टमेंटच्या

केले तो कोठीवाडेर सर्वांत बड्या अशा बापाचा आशीर्वाद राखली पाठ त्या व्यापक मैदान स्पर्धेकडून मागितली की, " मी सर्व करून घेते आले तुम्ही करून घ्या. सरकारात दया आली तर ते तुम्हावर मेहेरबानी करतील" आणि असा प्रकारे आपणाशी स्वतः सावकारांशी गोड बोलून त्यांच्या करून घ्यावी लागली .

हा दुर्दैव पैकी, शिवी पाणी वाढून ज्यांनी महाराजांना रेसिडेन्सीत बोलावून केले तेथे पैकी हे सरकारचा आर्तीनामा वाचून दाखविला त्यात वेदूरयोगील विष्णुयोगात महाराजांवर खोटा ठेवला होता हे पेंढून महाराजांना वाटले हे भाव खरेच हाय घालत होते. हे आपली राजधानी, छत्रपतित्वाला पाठिंबाची निर्वाही देतात. सायबलेले व इतर अधिकारी यांना लिहा मानून त्यांच्या वर पूर्ण भरवसा व्यक्त करतात. सरकारची दयाळू, दयाळू म्हणून भरवसा धरतात. आणि आपणावर आकाश कोसळेल आपल्या दुश्मनांनी आपणावर वार पाडली असे म्हणून अश्रूपूर्ण नेत्रांनी) स्वतःच्या नशिबाचा धिक्कार केला करतात.

मुत्सद्दी वागेल लोक महाराजांना आदरपूर्वक सामना देतात. त्यांना त्यांच्या पद्धतीत वागवत राहतात आणि तेथे त्यांना कैद करतात मान भाषा लोकांना " आपण फक्त नावाचे राजे अहात लक्षात मान काय ते आपल्या राज्याचे कारभारात कधी ढवळाढवळ नाही" (अंक था., पृ. १५) असामुळे महाराजांच्या विरुद्ध बोलणेत सर्वांनी गणेश, वसंट, वीरभट, आणावाजी गोपाळराव व ब्राह्मण

[illegible] महाराजांविरुद्ध [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] असता त्यांचे [illegible] [illegible] व त्यांनी [illegible] उपकार [illegible] अनुष्ठाने करावयाचे, देवळे ([illegible]) [illegible] [illegible] वगैरे. असो. पुजाऱ्यांना महाराजांविषयी या अरिष्टामुळे वैषम्य वाटले. या सर्वांचे कारण भक्तांच्या दृष्टीने व सामान्य लोकांच्या दृष्टीने वेगवेगळे असे. भक्तांना दासोदास [illegible] आश्रयामुळे [illegible] निष्ठावान, [illegible] हिंदुस्थान वर दोन [illegible] भिन्न असे. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] मिळे, कारण भोळ्या महाराजांना दासोदास आणि [illegible], गुरुजींमुळे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] असे. हो आता पुरस्करा [illegible] मिळणार नाही. म्हणून [illegible] ब्राह्मण "पुजारी हो गावासाठी [illegible]" असे [illegible] तर मराठे म्हणतात," भोळा राजा [illegible] ब्राह्मणांच्या [illegible] [illegible] आला" ले० पृ० [illegible] ब्राह्मण म्हणतात" [illegible] [illegible] व सुधारेवाल्यांचा [illegible] राज्यात [illegible] [illegible] गावासाठी [illegible] [illegible]" ले० ३ पृ० ७०.

या गोष्टीची दृष्टीने [illegible] [illegible] होती. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] होती. [illegible] [illegible] [illegible] त्याचे [illegible] राजा [illegible] आहे [illegible] मोठा [illegible], [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible], [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आला [illegible] [illegible] [illegible] पण त्याचे [illegible] दिले व सूचना [illegible] की "[illegible] महाराज व मोठे [illegible] [illegible] आहे तर त्यांना [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]." [illegible] [illegible]

[illegible] महाराष्ट्राची लूट लूट [illegible] केली की त्याच्या
दिवस [illegible] पडे पण राजांचे [illegible] [illegible] [illegible] नव्हे
या विचाराने [illegible] [illegible], [illegible] या [illegible] [illegible] महाराज
[illegible] गेले [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

यापुढे त्यांच्या [illegible] [illegible] [illegible] राजाच्या बाहेर
[illegible] घेऊन [illegible] [illegible] त्यांच्या पाठीस लागला. [illegible]
[illegible] [illegible] टाकला [illegible] त्यास [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]. त्या [illegible]
[illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 'महाराजांनी
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] व [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] त्या [illegible] त्यांच्या [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] त्यांच्या [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]." त्यांच्या या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नाही
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] टाकला [illegible]
[illegible]. [illegible] महाराष्ट्रावर [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].
[illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] टाकला
[illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नाही, [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] व [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

जावी केली. पोलिसांनी अनायत ठाण्या रक्षा होता. रावसाहेब,
महाजन, चिटणीस आणि कारभाऱ्यांनी त्यांना कोठेपणाने मदत
केली राजची गरज ?. ज्या गोष्टी खूपच खोट्या असतात.

पण महाराजांना केवळ ठेवले होते. त्यांच्या बुद्धिमत्तेचा या
त्यांच्या कोणाशी बाणतात मेळ बसविणे शक्य नसती आहेतच
लागला [सच्चा] लेखा, मिळून माणसाने त्यांचे आक्रमण केले होते हारे,
पण महाराजांच्या त्यांना केव्हा पुरेसे वैभव नव्हते. असामान्य
असे मानसता तर स्पष्ट केले होतील पण या व्यक्तिमत्व प्राण्यांनी.
यो केवळी एक किती बात नव्हती का तर ते प्राणी असून आपली
भी केलीच थोडक्यात प्रेम लक्षाने महाराजांची सर्व कार्ये पाहिली
केली की होती.

या काळातील ही काही कमलपत्र मंडळी होतीच. उदा.
त्यांच्याबद्दल म्हणतात, "महाराजांना यांचेवर प्रेम नाही ओढ म्हणत
कोण तर को". (अ.७ - पृष्ठा - पृ. ११०)

लोकांनी महाराजांविषयी विश्वासाचा आदेश मानविला होता
पण राज्यकारभार नीट नाही म्हणून त्यांनी संस्थानाच्या बाहेर
राहण्याची तयारी असा आदेश दिला. महाराजांनी बाहून दाखविले.
यांनी महाराज बाबा बोलून इतकेच, चिन्हाच्या स्वरूप करतात. की,
"मला राज्यापासून दूर ठेवा तुम्ही त्याच पुरी अवस्थेच ठेवीन
त्यांच्याचे कार्यालयीन कारभारात सामील नाही. कर्तेक लोकांनी
भावी करावी". (अ.७ - पुस्तक - पृ.११५) पण बाबो तर लोकाय

पण महाराजांच्या बाजूने कुणीही येईल असे दिसत नाही मोठ्या
बंदोबस्ताने त्यांना कैद करून ठेवले जाते.

असा हा राजा दुबळा आहे. पुढे राज्यावर हल्ला करण्याचे
आठ दिवस दुर्लक्ष होते. पुढे राज्यात कुठे काही पण रोज घडते
काही देवळे, अरिष्ट, चांगुलपणे दुष्ट लोक त्यांच्या भोवती असून
आपमतलबी पण त्यांच्या मोक्याच्या भागातली लोकांनी त्यांच्या लोभापायी
मुळ खाली. त्यांच्या जीवावर या दुष्टांनी उघडी केली कुशी होती.
राज्याचे, मंत्र्यांचे, कुटुंबाचे रक्षण करणारे लोकांनी काही निर्णय व
हेतपुरस्सर गोष्टी घडवून या राजाच्या भल्यासाठी काहीच
केली पण त्यांची या कृत्या, आपमतलबी लोकांनी जे काम
टिकू दिले नाही. त्यात अचानक अशा परिस्थितीत मिळाला तो त्याने
या राजाच्या सामर्थ्याची जाण होती, त्यामुळे राजेपणात त्याच्या
वर नाराजीचा फिर्यादी असून करविण्या व तसा राजाला कुणी
नाही होतो व मित्रांनी मित्राचा खून करून व राजसत्तेचा
लोभ दिसून आला.

असे हे पर्यायी, कल्पनात्मक ऐतिहासिक नाटक या नाटका-
वरून कुणाला बोध घ्यावा असा नाटककाराचा हेतू आहे.

SARR. BALASAHEB KHARDEKAR LIBRARY
SHIVAJI UNIVERSITY. KOLHAPUR.

बी. ना.बा. कानिटकर यांची सामाजिक नाटके :-

कानिटकरांनी एकूण चार सामाजिक नाटके लिहीली, पैकी "भावी कुमारिका प्रदीप" हे अप्रकाशित आहे आणि उरलेल्या तीन नाटकांनी मात्र नाटककाराचा काळ गाजविला होता.

"तरुणी शिक्षण नाटिका" (इ.स.१८८६) याचे दुसरे नाव "आधुनिक तरुणी शिक्षण व कारभारीण" हे नाटक एक उपहासगर्भ असे अनिष्ट कुचाळी वर्णन व टीका आहे. आधुनिक मानसिक शिक्षणाचे पुरुष आळशी, निरुद्योगी, शौकीन, व्यसनी, अर्धमूर्ख व अल्पायुषी बनतात तर स्त्री शिक्षणाने व आधुनिक कल्पनेमुळे स्त्रिया आळशी, उच्छृंखल, बनावटी, हट्टी, खोटारडे व स्वैराचारी मानसिक असे बनतात. सबब असा प्रकारचे शिक्षण व व्यावहारिक कुटुंबव्यवस्था यांचीच अवस्था त्याचा अवलंब न करता आपले पूर्वीचे चालत आलेले व आर्यत्व जपणारे शिक्षण स्त्री - पुरुषांना द्यावे. हा या नाटकाचा विषय.

एक न्यायाधिश (१८८९) हे नाटक तत्कालीन गाजलेल्या ढाकचे प्रकरणावर आधारित आहे, ... त्याच्या आधुनिकतेचा प्रकरणाने तेव्हा उडून आलेले वादळी चिंता होती. या नाटकाचा विरोध हा की पुण्याच्या विद्वानांनी ... ... "लाचखोरांचा भ्रष्टाचार उघडा पाडला होता.

न्यायप्रिय ब्रिटीश सरकारने इकडील न्यायाधीश लोकांनी केली पण आतीसाठी माती व्हावी " या म्हणीप्रमाणे ब्रिटीश न्यायाधिकाऱ्यांनी इकडील मामलेदारांना त्या आरोपातून मुक्त केले व उलट [illegible] त्या आरोपावरुन भारत सरकारने त्याला नोकरीतून काढले, पण त्याच्या [illegible] [illegible] मिळाली व "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] या उलट [illegible] हिंदुस्थानी मामलेदार [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. त्याच्या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] म्हणून त्याला [illegible] [illegible] [illegible] केले गेले. यामुळे लोकमान्य टिळकांनी मामलेदाराची बाजू घेऊन केसरीत लिहिले. सरकारच्या न्यायावर [illegible] केला.

या [illegible] [illegible] [illegible] "न्यायाविरुद्ध" नाटक [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]." या [illegible] नायक मामलेदार हा न्यायनिष्ठुर, सत्यवचनी, ईमानदार, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नष्ट होऊन न्यायाचा विजय होतो व [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

"[illegible] नाटक" (इ.स.१८९२) हे ही तत्कालीन [illegible] नाटक आहे. सन १८९० चे मार्च १९ या तारखेचे "[illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] होती. लोकमान्यांनी [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ब्रिटीशांच्या [illegible] [illegible] हिंदुस्थानातील [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] म्हणून हे या [illegible] [illegible] होते, [illegible] [illegible] [illegible] व

असेही ना.रा. शास्त्री [illegible] लेखणी मधवाडून पुढे आले व त्यांनी हे नाटक लिहिले. [illegible] कष्टदायक [illegible] त्यांच्या संपूर्ण कुटुंबाचा कसा संसार [illegible] याची ही करुणापूर्ण कहाणी आहे.

या तीनही नाटकांचा [illegible] क्रमाने [illegible] या —

कन्या शिक्षण नाटिका — लेखकाची भूमिका —

नाटकाची प्रस्तावना — लेखकाने नाटकाच्या प्रस्तावनेत [illegible] [illegible] [illegible] व पूर्ण स्वदेशाभिमानी [illegible] [illegible] [illegible] यांनी [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] दिला आहे. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] असावे पण त्याचे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्राचीन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] असावे. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] करावा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] व [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] शिक्षण [illegible] आहे. [illegible] [illegible], [illegible] व [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] तयार करावा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] हे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible]

मनात बिंबवून दिले आहे. अशाच प्रकारच्या काही विचारांचा [illegible] प्रचार करावा."

"हिंदू कायद्याने प्राचीन [illegible] विशिष्ट [illegible] अधिकार आहेत. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे. प्रत्येक पुत्राला मिळणाऱ्या हिश्शाचा [illegible] भाग [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] मिळणाऱ्या हिश्शाचा चौथा भाग मिळतो [illegible] [illegible] मिळते."

[illegible] [illegible] विचारांचा लेखक [illegible] [illegible] [illegible] त्यांचा लोक महाराष्ट्रातील सामाजिक व धार्मिक [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इंग्रजीविद्याविभूषित व [illegible] [illegible] आधुनिक व विद्वान लोक [illegible] आधुनिक मार्गाने, [illegible] [illegible] [illegible] मेघराजा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पाहिजे आहे.

लेखकाने आपल्या मनातील [illegible] प्रस्तावनेत [illegible] [illegible] [illegible] आहे. हे नाटक इ.स. १८८९ साली लिहिले आहे. ही प्रस्तावना लेखकाच्या [illegible] [illegible] [illegible] आहे. हे [illegible] "अलिकडे वीस तीन वर्षांत आपल्या [illegible] सामाजिक व धार्मिक [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे. या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] या लेखकाच्या विचारात उमटलेले आहे.

आगरकरांनी [illegible] महाराष्ट्रात प्रबोधन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

जहागिर, लोकहितवादी, म॰ फुले अशा पुढाऱ्यांच्या विचारांनी जीवन बहु ढवळून गेले होते. १८८४ च्या दरम्यान स्त्री शिक्षण आणि आधुनिक पाश्चात्य शिक्षण यांची चळवळ उभी होती आणि त्या काळातील पुढाऱ्यांनी लोकांनी हे संबंध विरोध म्हणजे टिळकांना करणारे-च्या या राजकीय क्षेत्रात आघाडीवर असलेल्या लोकमान्यांच्या मते कुठवर मुलींना पुरुषशिक्षणाप्रमाणे पुढे असे वाटत त्यांच्या केसरीच्या १७ मार्च १८८७ च्या अग्रलेखावरून वरील तत्कालीन उल्लेखावरून आलेले आहे- वरून वाटते.

"फीमेल हायस्कुलातील शिक्षण क्रम – (१) या १७ मार्च १८८७ च्या केसरीच्या अग्रलेखात "स्त्री व पुरुष ह्यांची कर्तव्ये या भारत भिन्न भिन्न आहेत. यामुळे स्त्रियांना पुरुषांचे शिक्षण उपयोगी जरूर नाही. असे म्हटले आहे ४ एप्रिल १८८७ च्या फीमेल हायस्कुलातील शिक्षण क्रम (२) व या अग्रलेखात स्त्री शिक्षण भिन्न असावे याचा सांगोपांग उपयोग केला आहे "स्त्रीशिक्षणाचा विचार न करता उगाच दस-पाच नवीन गोष्टी इंग्रजांच्या अनुकरणाचा प्रयत्न केला असता तो स्त्रियांना फारसा उपयोगाचा नाही. ... लोकांची मुले निराळी व आमची निराळी व त्या मानाने आम्हास शिक्षण ही निरनिराळे पाहिजे."

याच लेखात पुरुषांसाठी या इंग्रजी शिक्षणाचे वाईट परिणाम बहु जागरणाचे वर्णन आहे ते असे "इंग्रजी विद्येने पुरुषांच्या मनावर जे परिणाम होत आहेत, अनादर दर्शन करण्याची जी इच्छा त्यांच्या ठिकाणी उत्पन्न झाली आहे ...."

याच अधिवेशनात [illegible] [illegible] [illegible] टीका करतांना ते लिहितात, "आमची या [illegible] सोळा सतरा [illegible] आहे [illegible] [illegible] केवळ दोन तीन तास [illegible] व [illegible] [illegible] [illegible] शिक्षण देण्याचे [illegible] [illegible] आणिले तर ते [illegible] आहे. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रमाणे ११ ते ५, [illegible] [illegible] [illegible] शिक्षण [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] उपयोगी पडेल. [illegible] [illegible] [illegible] उपयोग होणार नाही. [illegible] [illegible] [illegible] होईल."

"१९ ऑक्टो १८८० च्या" [illegible] [illegible] शिक्षण क्रम (१) या [illegible] [illegible] [illegible] शिक्षणाविषयीचे विचार मांडताना ते असे "[illegible] [illegible] [illegible] मुख्य व शिक्षण हे [illegible] आहे. [illegible] [illegible] [illegible] मुख्य व शिक्षण आनुषंगिक आहे. [illegible] [illegible] [illegible] ११ ते ५ [illegible] [illegible] १५ ते १६ वर्षे [illegible] [illegible] [illegible] होणार नाही, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] शिक्षण देण्याची [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे."

"२५ ऑक्टो १८८० च्या" [illegible] [illegible] शिक्षण क्र(४)"या [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] शिक्षण देणे [illegible] आहे" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] केलेले आढळते.

केसरी ३०.५ ची मोठे याद लेख लिहून फोन्स कालेजच्या स्त्रीशिक्षणविषयक लोकमान्यांनी कडक टीका केली होती. तीव दृष्टी त्यांच्या काळी होती हे तत्कालीन वृत्तपत्रांतून प्रसिद्ध झालेले लेखा वरून "स्त्रीशिक्षण हे कसे असावे आणि पुरुष शिक्षणाची आकर्षक मानसिक असावे" या मताचे समर्थन करणारे लोक हे आहेत असे आढळते—

"मुलींना शिक्षणातून लोहीपणाची आपली कला देऊ शकतो काय ? देशामध्ये ऐक्य उत्पन्न करण्याचे धडे सामर्थ्य आहे काय ?" (विद्यार्थ्यांनी शिक्षा काय विस्तार जुन १८७९) तसेच ऑगस्ट १८७९ च्या अंकात "मुलींचे शिक्षण" "स्त्रियांची स्थिती" "मातृशिक्षण - गर्भिणी - बालसंगोपन" इ. लेखांमधे स्त्रीशिक्षण आणि पदोन्नती व सामाजिकतेचे महत्त्व प्रतिपादिले आहे.

या मतावरील दृष्टिकोनाच लोकमान्यांनी आपल्या कारणावरील राष्ट्रीयत्वाचा प्रो. धारिणकर्णी लोकशिक्षणाच्या माध्यमातून साकार केला.

लोकांना तत्कालीन स्त्रीशिक्षणाची वस्तुस्थिती मंजूर नाही हे त्यांच्या प्रकाशनांतून स्पष्ट दिसते. परंतु वस्तुस्थिती स्त्रीला काहीही व अधिक करावे. मात्र हे स्त्रियांना प्रतिभानी व्हावे नाहीत. फक्त " त्यांनी पुढे आलेल्या सर्वांनी स्त्रीशिक्षण पद्धतीने व त्यांनी स्वातंत्र्याचे भयानक भावी परिणाम त्यांनी वर्णिले आहेत असे तत्कालीन लेखावरून दिसते.

नाटिकेचा काळ १८९५ सालीचा अघोर म्हणजे सैतान काकांडीस ९/१० वर्षांचा कालावधी. पुनःपुनः आपण अशी स्त्रीशिक्षण खेद आहे अशी स्वातंत्र्य खेळे नसल्याचे सांगीतले आहे. फक्त स्त्रीशिक्षण पद्धतीवर त्यांचा कठोर आक्षेप आहे, या स्त्रीशिक्षणाला त्यांनी पाश्चात्य भाषेतील अव्यवहारीक मानसिक शिक्षण व नवीन कल्पनेचे स्वातंत्र्य म्हटले आहे.

"अशी स्त्री अनेक गुणांनी असल्याचा महिला परिचय. सौंदर्य, सौकुमार्य, सौजन्य, सहधर्मचारिणीत्व, विनय, लज्जा, शालीनता इ. सर्व सद्गुण यात एकवटलेले आहेत. अशी सद्गुणमंडित अशी स्त्री मिळणं, ही आपणास दुर्लभ वाटणे, आणि आपण तिचे अंकित असावे या भावनेने पुरुष धन्य होतात. यासह हाती यौवन व सुंदरते स्वरूप असते, वरील सद्गुणांमुळे केवळ प्राप्त होणारा स्त्रियांची जाती सौंदर्य अशा मनोरम आनंददायी स्त्रियांना जगातील सर्व मानवांपैकी त्यांना केवळ गुरुदेवतांचे उपस्थित आहेत व आणि आपण त्यांचे एकनिष्ठ भक्त असतील. स्त्रियांना पुरुषांची मने किती मोठी आहेत पहा की त्यांच्या सुकुमार देहावर व स्वाभाविक अबलत्वावर नजर देऊन पुरुषांनी त्यांना जोडण्याची व त्यांच्या स्वभावात पौरुष अशी कार्ये किती स्त्रियांत आपल्या शोभा, उपाय आपल्या उन्नतीच्या, उपाये आपले सुख, क्रीडा व आनंद यांचे अवलंबून त्यांनी सर्व दगदग त्रास, दुःख, परिश्रम, कष्ट स्वतःकडे घेतले आहेत. अशी पुरुषांची उदारबुद्धी असतांना अशी युवती साठी जोरदार बोला है म्हणजे लेखकाला अन्याय्य वाटते,

सदैव स्त्रियांच्या समान हक्काच्या या मागणी बाबत ही लेखक लक्ष्मून विचारतात की आपणांशी, जुने हक्क पुरुषापेक्षा श्रेष्ठ असता पुरुषांच्या बरोबरीचे हक्क मागण्याला यावे असे का म्हणता ? पुरुष म्हणजे सदा दुराचार मूर्तीम. मायेने, द्वेषाने, लोभाने, क्रोधाने लदद होऊन त्यांनी दुसऱ्या पापी राज्ये वाढविलीत वगैरेच मध्ये सर, दोषही पुष्पे, अन्न, अग्नि, पुरुषाची स्त्री तुम्हांपेक्षा चांगल्या आहे. तुमच्या मीठास, नाजूकपणा, विनय, लज्जा, स्वभावसिद्ध पवित्रपणा व धार्मिकपणा या गुणांमुळे पुरुषांना पापाचरणा पासून विमुख करणारी दयाळी आहे असे असता समान हक्क मागितल्यास= डेलयांत त्या पुरुषांच्या बरोबरीच्या कामावर, त्यांच्यासारखा निर्भय,धीट त्यांच्या सारख्या शरीराने रात्र करून मर्दानीपणा हिंडू फिरू लागल्या म्हणजे मग पुरुषांनी पर धाकीतपणी [illegible] स्त्रियांची आदर प्रेम बुद्धी नष्ट होईल त्यांना स्त्रियाविषयी काहीच वाटणार नाही. असा धोक्याचा इशारा लेखकाने [illegible] विचारसणीने स्त्रियांना दिला आहे.

या इशाऱ्यात तथ्य आहे असे आज १०० वर्षांनंतर वाटते केवळ पुरुषांवर अवलंबून असणाऱ्या जुन्या गृहिणीपद राखविणाऱ्या आजच्या पतिव्रतांच्या राहाटगाड्या अशिक्षित किंवा अर्धशिक्षित स्त्रियांविषयी त्यांच्या पुरुष-वर्गाचा, भावांना व मातांना जी भावना घालत असते म्हणजे या आचरणावर अवलंबून आहेत. याची देशभरात आपण जेथे पाहिले या आत्मसंतुष्टता देणाऱ्या भावनेने पुरुष अशा विचाराच्या स्त्रियांची "दीनता विकलेजर" भावनेने करुणा करतात आणि पदवीधर मिळवली अशा स्त्रीला ती आप स्वत:च्या पायावर उभी आहे" म्हणून जीवनाच्या धावपळीत बरोबरीने स्वतःच सीट घ्यावे लागते. सिध्या जाऊन पालेकर मनाला पुरुषांच्या कडून दया हि आपलेपणा नाही असे अनु

पुरुषही आपल्या बरोबरीने वागणाऱ्या स्त्री ला "भिकारी अवसा" म्हणून शरम वाटायला हेच [illegible] पाहीजे.

अशी लेखक [illegible] स्पष्ट सांगतात की पुरुषी मान [illegible] त्या [illegible] असल्याने [illegible] या काळात व कायद्याच्या [illegible] या [illegible] पुरुष [illegible] नाहीत. ज्याचे लेखकाला देशाच्या परकीयांची [illegible] असल्याने त्यांचा [illegible] आहे तो [illegible] पाश्चिमात्य [illegible] विद्वान यांच्या व [illegible] त्यांच्या बरोबरीचे हक्क, त्यांच्या लोकांचे [illegible] त्यांच्या [illegible] [illegible] प्राचीन काळच्या आर्य स्त्री शिक्षणाचे हे उदाहरण [illegible] होते, त्याचप्रमाणे त्यांनी आपला स्त्री शिक्षणाच्या बाबतीं विचारांचा [illegible] त्यांच्या [illegible] [illegible] [illegible] स्त्रियांना शिक्षणाची होण्याचा [illegible] उपदेश केला आहे.

पुढे आधुनिक पाश्चिमात्य लोकांना त्यांनी स्त्री शिक्षणाची व स्त्री स्वातंत्र्याची दिशा कुठे असावी गंभीर [illegible] केली आहे. स्त्री [illegible] [illegible] असावे या मताच्या समर्थनार्थ लेखकांनी [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ने [illegible] [illegible] होते की, "स्त्री पुरुषांनी [illegible] [illegible] [illegible] हे प्रजोत्पादनाकरिता, [illegible] [illegible] देण्याकरिता नव्हे." एवढ्या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] त्या काळात हे आपल्या लोकांच्या [illegible] उदासीन असत. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आपल्या [illegible] [illegible] उदासीनपणामुळे [illegible] त्यांना [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

या प्रकारे इंग्लंडातील लोकांना असा इशारा देतो की "हिंदी जनता जेव्हा पेटून उठेल त्या वेळी स्वातंत्र्याच्या व शिक्षणाच्या प्रेरणेने महाराष्ट्राचे आज पाऊल पेटून उठले आहे. हिंदुस्थानच्या स्त्री-संबंधी हु "जो" दोष्टीत पण आली कुणावर [illegible] पाहून घेत आहेत तुम्ही आपली [illegible] [illegible] बोलीत पण हु [illegible] [illegible] हु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आणि स्वातंत्र्याचे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नाहीत."

या उताऱ्यात लेखकांनी देवून स्त्री शिक्षणा विषयीची त्यांची पोटतिडीक व्यक्त केली आहे. स्वतः लेखक स्त्री शिक्षण द्वेष्ट्या मानणाऱ्याने वारंवार [illegible] [illegible] तरी [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] हु देवून स्त्रीला मर्यादेचे व पूर्णपणे आर्थिक स्वातंत्र्याचे महत्त्व पटवून देता देता स्त्री शिकली तर पुरुषांचे स्वातंत्र्याचे [illegible] पुढचे [illegible] जाणार नाहीत हे मुद्दा यातील उताऱ्याच्या विवेचनाने प्रकट झाले.

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] समाचार [illegible] आहे म्हणजे हे [illegible] [illegible] स्त्रीशिक्षण व कुमारिका विषयी [illegible] पण या कुमारिकामुळे स्वतः त्यांच्या [illegible] [illegible] '[illegible]' [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] १४ मार्च १८८९ च्या "[illegible]" मध्ये [illegible] उतारा [illegible] [illegible] [illegible] या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे की, [illegible]

शैथिल्य

[illegible] अभाव व [illegible] [illegible] या गोष्टी [illegible] [illegible]
[illegible] आहे असा [illegible] [illegible] प्रचार
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
जो एक प्रकारचा [illegible] व [illegible] आहे त्याला [illegible] [illegible] [illegible]
होत असल्याची [illegible] या लेखात केली. लेखकाने मुद्दाम उद्धृत केली
आहे म्हणजे लेखकाने आपल्या मताच्या [illegible] [illegible] [illegible]
केली हे उघड आहे. [illegible] [illegible] महाराष्ट्रीयांच्यात [illegible]
[illegible] म्हणून प्रचारकार्य करीत होते हा [illegible] समाजात माजलेली
[illegible] लेखकाने [illegible] [illegible] [illegible] आधारे असा
[illegible] मांडली आहे की आधुनिक स्त्री शिक्षणाने अनाचार माजला.
हे [illegible] मत [illegible] [illegible] मध्ये [illegible] समाजातील आधुनिक
शिक्षण घेतलेल्या स्त्रियांच्या [illegible] [illegible] टीका आहे. या
[illegible] [illegible] व [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible], [illegible] [illegible], [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] व [illegible]
[illegible] [illegible] तीन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] तर [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे.

[illegible] [illegible] [illegible] व [illegible] अनाचार [illegible] [illegible]
तर [illegible] व [illegible] हे [illegible] [illegible] आहे या गोष्टीचा [illegible]
मध्ये [illegible] [illegible] [illegible] लेखकांनी [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] केला आहे.

[illegible]

[illegible] मी. [illegible]

[illegible] (१) [illegible] तिनकी [illegible] आहे.

[illegible]

[illegible]

[illegible] भावी परिणाम [illegible] ठरतील कारण [illegible] हे [illegible] [illegible] आपल्या [illegible] गेल्या [illegible] आठ वर्षांत त्यांची [illegible] [illegible] झाली आहे असे [illegible] [illegible] या धार्मिक [illegible] [illegible] वीर्य नष्ट होत चालले, [illegible], [illegible] [illegible] होत चालली, त्यांची [illegible] चालली, त्यामुळे [illegible] [illegible] चालली, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] चालली.

आणि या विवाहाच्या परिणामामुळे [illegible] व तत्कालीन पुरुष [illegible] [illegible] [illegible] आहे. आणि अशा प्रकारच्या अनिष्ट विवाहाच्या मागे [illegible] [illegible] आहे. परिणामी [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible], त्यांनी [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] (१) त्यांनी [illegible],

शुद्ध

[illegible] [illegible] व [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], त्यांची [illegible] [illegible] [illegible], त्यांना [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], त्यांनी [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] व [illegible]

पतीपदी प्रतिष्ठा करावी, 'लक्ष्मीऐश' त्यांना आवड लागावी, आपला नवरा कुरूप, अडाणी, अविचारी, गरीब असला [illegible] सौभाग्य-साठी त्यांनी झटले पाहिजे, आपली माहेरच्या कुटुंबाची म्हणून नाक-[illegible] ही भूमिका स्वीकारिता आपल्या आचारातून सुसंस्कार ठेवणारी [illegible] करावी, 'प्रेम पवित्र आहे' या वर विश्वासाने, त्यांचा [illegible] वाटते, ह. [illegible] आहे.

[illegible] मार्गी [illegible] आहे की [illegible], [illegible] आपली [illegible] [illegible] आपली [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] मात्र [illegible] पण स्त्रीशिक्षण व [illegible] मर्यादित [illegible] आहे, कारण स्त्रियांना [illegible] मानसिक कष्ट देऊन त्यांच्या-[illegible] त्यांच्या [illegible] आत्मिक [illegible] दिले आहे, [illegible] आहे.

स्त्रिया [illegible] आहेत [illegible], [illegible], [illegible] आहेत [illegible] [illegible] व [illegible] होतील, त्यांच्या [illegible] व [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] स्त्रियांना [illegible] पाहिजे. [illegible] [illegible] परिणाम होतील हे [illegible] आहे.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] बुद्धी [illegible] हे.

[illegible]

हे पाश्चात्य विचारांचे प्रस्थापन या शतकांत प्रतिनिधित्व करणारे आहे. प्रस्थापना पाश्चात्य स्त्री लेखिकांच्या कथांत आले या कथांमुळे, त्यांनी विविध प्रश्नांमुळे निर्भीड प्रकटीकरणे केली "स्त्री शिक्षण हे आहे" असे लोकांच्या ही मनात ठसले. पुरुषांमधील पुरुषी पुरुष आणि व्यवहार चालविणारे स्त्री शिक्षण हेही पुरस्कारिलेला स्वातंत्र्य म्हणजे स्वैराचार नव्हे हे प्रत्येक पुरुषाला कळले. या आधुनिक स्त्री शिक्षण व स्त्री स्वातंत्र्य यांचे भयावह परिणाम भोगणारे लोक हे पुरातन लोक पुरुष आपल्या पुरुषांना मानाचे स्थान [illegible] आजवर नाही देण्यासाठी [illegible] पुरुषांनी स्त्री-शिक्षण - पुरुषांना [illegible] केला.

प्रस्तुत लेखिकांनी मात्र सुचित केले आहे की, 'आधुनिक मानसिक शिक्षण हे अनिष्ट आहे.' "आप आप म्हणून [illegible]" हा प्रकार आहे. हे आधुनिक स्त्री शिक्षण व स्वातंत्र्य [illegible] भयावह का वाटते हे आम्हाला विशेषता समजाव्या कारणे आपणाकडे उघड होते. स्त्री पुरुष या पुरुषांनी आपली भूमिका सोडून [illegible] [illegible] [illegible] पुरुषांचे [illegible] होणारी पुरुष हे [illegible] म्हणून मला वाटते या आधुनिक [illegible] शिक्षणाला [illegible] [illegible] केला.

पण हे [illegible] [illegible] [illegible] द्रष्टा [illegible] [illegible] "शिकलेल्या स्त्रिया बनावटी व बावळट होतात."

म्हणून स्त्रिया गृहशिक्षणाच पुरे" हे तत्व विविध उदाहरणांनी प्रस्थापनेकरता पटवून दिल्यामुळे प्रत्यक्ष नाटकात स्त्री शिक्षणाची अधिकाधिक अनिष्टता मिळारण्यात कौशल्य दाखवणे एवढेच काम उरले आहे.

यानंतर १ ? एप्रिल १८९० ला दुसरी आवृत्ती निघाली त्याच्या प्रस्तावनेत लेखकांनी स्पष्टपणे विचार प्रकट केलेत की "या नाटिकेने आधुनिक विद्वान स्त्री पुरुष सुधारकांकडून गजर" केला पण या-या स्त्री शिक्षणाची दिशा कशी असावी, याबद्दल विचारी लोकांमध्ये चळवळ सुरू झाली विचारी विद्वान यांनी अलीकडील स्त्रीशिक्षण पद्धतीवर चांगले चांगले लेख लिहिले, व हे वादविवाद सुरू झाले".

-: प्रारंभ - प्राचीन स्त्रियांचे धर्म :-

या शीर्षकाखाली मनुस्मृति, महाभारत यामधील श्लोकांचा भरभक्कम आधार केला आहे. आपल्या लेखनाला धर्माचे अधिष्ठान आहे असेच जणू यातून सुचविले आहे. या श्लोकांचा सारांश असा- मनुस्मृति, स्त्रियांनी मुलींनी गृहातील देखील कोणतेही कार्य स्वतंत्रपणे करू नये. त्यांनी स्वातंत्र्याची कधीही इच्छा करू नये. जी स्त्री पिता, पती वा पुत्र यापासून दूर राहते ती उभयकुलांना कलंक लाविते. स्त्रीने सदा आनंदीत रहावे गृहकृत्यदक्ष असावे." तर महाभारत - " या लोकी स्त्रियांचा सनातन उत्तम धर्म हाच आहे की त्यांनी प्राणत्याग करून देखील भर्त्याचे हित करावे, जी स्त्री अतिशय प्रेम करणारी. व्रत उपवासादिकांनी पतीचा प्रतिपाल करणारी तीच धर्म भगिनी होय".